Меметова Лиля Айдеровна[1]
E-mail: lily-qirim@ukr.net

Исмаил Гаспринскийнинъ бедий тилининъ фразеологиясы («Френкистан мектюплери» романы мисалинде)

УДК: 811. 512 19’37

Анълатма. *Макъаледе къырымтатар языджысы Исмаил Гаспринскийнинъ XIX асырнынъ сонъунда иджат эткен «Молла Аббас» романынынъ ильк къысмы – «Френкистан мектюплери» эсасында муэллифнинъ бедий тиль хусусиетлери теткъикъ олуна. Эсерде орьнеклеме сечими вастасынен аталар сёзлери, айтымлар ве тургъун ибарелер топламы тешкиль этиле, оларнынъ мевзуаты ве анъламына коре таснифлендирильмеси япыла. Баш къараман – Молла Аббас тимсалининъ яратылувында мезкюр ибарелернинъ вазифеси танлене. Фразеологик бирлемлер муэллифнинъ гъаевий мерамыны акс этювдеки насыл эмиети малик олгъанлары беян этиле. Исмаил Гаспринскийнинъ бедий тиль хусусиетлери бельгилене.*

Анахтар сёзлер: *Исмаил Гаспринский, Френкистан мектюплери, бедий тиль.*

Фразеология художественной речи Исмаила Гаспринского (на примере романа «Французские письма»)

Аннотация. *Статья посвящена изучению специфики художественной речи крымскотатарского романиста Исмаила Гаспринского на примере первой части произведения конца XIX века «Мулла Аббас» – «Французские письма». Посредством метода сплошной выборки выявлен паремиологический фонд романа и идиоматика, осуществлена их тематико-семантическая классификация. Определена роль пословиц, поговорок и устойчивых выражений в формировании образа главного героя – Муллы Аббаса. Охарактеризовано значение фразеологических единиц в передаче авторского замысла. Установлены особенности языка художественного наследия Исмаила Гаспринского.*

Ключевые слова: *Исмаил Гаспринский, Французские письма, художественный язык.*

Phraseology Of Ismail Gasprinsky's Artistic Speech (On The Example Of The Novel "French Letters")

Summary. *The article is devoted to the study of the Crimean-Tatar novelist Ismail Gasprinsky's artistic speech specifics, using the example of the first part of “Mulla Abbas” - “French Letters”, the work which was written at the end of the 19th century. The idiomatics and the paremiological foundation of the novel was revealed, and implemented their thematic-semantic classification through the method of continuous sampling. Also the role of proverbs, sayings and set expressions was defined in the formation of the image of the main character – Mullah Abbas.The author of the article characterized the value of phraseological units in the transfer of the wtiter's intention. Moreover the language features of Ismail Gasprinsky's artistic heritage was determined.*

Keywords: *Ismail Gasprinsky, French letters, artistic language.*

[1] ***Меметова Лиля Айдеровна***, к. филол. н., научный сотрудник НИИ крымскотатарского языка, литературы, истории и культуры этносов Крыма ГБОУ ВО РК КИПУ.

Бугуньде бугунь Исмаил Гаспринскийнинъ феномени, онынъ язылы мирасы дюнья микъясында нидже теткъикъатларнынъ мевзусы олмакъта. Эрбапнынъ шахсиети ве фаалиети гъает кениш аланда Авропа[2], Асияда[3] огренильмесине бакъмадан, эп теткъикъ этильмеге ихтияджы олгъан даа чокъ мевзулар къалмакъта, язылы мирасынынъ тиль хусусиетлери де шу джумлedendир.

И. Гаспринскийнинъ языларынынъ лексик озьгюнлиги якъын йылларда ильмий дереджеде теткъикъ этилип башланды. Бу ёнелиште белли къазанчлар эльде эткен муэллифлер Л. Гимадеева[4] ве Л. Короглудыр[5]. Оларнынъ араштырмалары тильшынаслыкъ усуллары эсасында япылып, «Терджиман» газетасы тилининъ тарихи-лингвистик ве функциональ джиетлерине багъышланылгъан гъает эмиетли чалышмалардыр.

Бунъа рагъмен языджы Гаспринскийнинъ бедий иджадынынъ тиль хусусиетлери даа етерли дереджеде огренильмеди. Бундан себеп муэллифнинъ бедий эсерлерининъ лексик теркибининъ инджелемеси черчивесинде япылгъан бугуньки араштырмамызны гаспринишынаслыкъ саасынынъ илерилемеси ичюн актуаль олгъныны къайд этмек мумкюн. Ишимиз И. Гаспринскийнинъ энъ колемли «Молла Аббас» романынынъ ильк къысмы узеринде япылгъан бир теткъикъаттыр. Эсас макъсадымыз «Френкистан мектюплери» парчасында языджынынъ тиль озьгюнлигини косьтерген фразеологик бирлемлерни – аталар сёзлери, айтымлар ве тургъун ибарелерни тапмакъ, таснифлендирмек, оларнынъ баш къараман образынынъ яратылувында эмиетини, муэллифнинъ бедий усталыгъыны бельгилемектен ибареттир.

Тиль – джемиет, медениет, несиллерни бирлештирген васта оларакъ чешит сааларда фааль къулланыла. Бедий эсернинъ тили айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр, чюнки о, язылгъан девир тилининъ лексик хусусиетлерини, ренкини, умумен заманнынъ турмушыны ве къурумыны акс этер. М. М. Бахтиннинъ фикриндже бедий эсер – къонушмадыр, девирлер къонушмасынынъ бир ибаресидир[6]. Исмаил Гаспринскийнинъ бедий иджады да XIX асырнынъ сонъки йылларыны – XX асырнынъ башындаки къырымтатар джемиетининъ сёзю ве аят кузьгюси олып, онынъ дегер ве эксикликлерини, бекленти ве умютлерини ифаделеген къыйметли

[2] Fisher, A. W. Ismail Gaspirali. Model Leader for Asia // Tatars of the Crimea. Their Struggle. – Durham-London, 1988.; Das Vermachtnis Ismail Gasprinskijs im Kontext aktueller Probleme von Wissenschaft und Politik des postsowjetischen Raumes (Ergebnisse des 150-jahrigen Geburtstagsjubilaums von Ismail Gasprinskij) // Orient-Deutsche Zeitschrift für Politik und Wirtschaft des Orients German Journal for Politics and Economics of the middle East. 2002, Jg 43, Nr. 2 / S. M. Cervonnaja. – Hamburg, 2002.

[3] Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние / З. Абдирашидов. – Ташкент: Akademnashr, 2011. – 384 с. ве диг.

[4] Гимадеева Л.И. Историко-лингвистический анализ языка газеты «Терджиман» И. Гаспринского (1883 – 1918) дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.06 / Казанск. гос. ун-т. – Казань, 2000. – 175 с.

[5] Мова газети ‘’Терджиман’’: функціональний аспект. – Дисертація канд. філол. наук: 10.02.13, НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. – Київ, 2014. – 200 с.; Устойчивые выражения в идиостиле И. Гаспинского / Современные научные исследования и инновации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://web.snauka.ru/issues/2016/04/66276; «Терджиман» газетасынынъ тиль хусусиетлери/ Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. Серия: Филология. История. – 2017. – №1-2.

[6] Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.

ядикярлардыр. Онынъ бедий эсерлернинъ огренильмеси девирнинъ миллий мефкюресини, миллий тилини ве хусусан И. Гаспринскийнинъ гъаевий ынтылышларыны ве тиль хазинесинининъ инджеликлерини, алельхусус тарафларыны ортагъа чыкъармагъа ярдым эте.

«Френкистан мектюплери» «Молла Аббас» романынынъ ильк къысмыдыр. Эсер 1887 – 1889 сенелери арасында къырымтатар тилинде «Терджиман»нынъ саифелеринде басыла[7]. 2001 сенеси эсернинъ арап язылы нусхасы эм де кирил ве латин элифбесинде изаатларнен текмилленген шекли нешир олуна[8]. 2003, 2014 сенелери Тюркиеде И. Гаспринскийнинъ бедий эсерлер джыйынтыгъында басыла[9] «Терджиман» нынъ рус тильдеки къысмында булунгъан роман метни 2003 сенеси земаневий рус тилининъ къаиделерине уйгъунлаштырылып, гъайрыдан яйынлана[10]. 2016 сенеси муэллифнинъ башкъа эсерлерининъ рус тилине терджимеси иле берабер текрар дюнья юзюни коре[11].

Эсернинъ дикъкъатлы козьден кечирильмеси Исмаил Гаспринский тилининъ бир сыра лексик хусусиетлерини бельгилемеге ярдым эте. Романда тургъун ибарелер, аталар сёзлери, айтымлар, чешит тиль ве земаневий къырымтатар тилининъ шивелерине аит эм де фаркълы мевзулы лексика мевджут.

Эсерде дикъкъатымызны джельп эткен фразеологик бирикмелер: тургъун ибарелер, аталар сёзлери ве айтымлар эксериети иле баш къараман – Молла Аббаснынъ нуткъунда раст келе. Оларны мевзуаты джиетиден невбеттеки группаларгъа айырмакъ мумкюн: къадер, достлукъ, Аллахкъа сыгъынув, аят кетишаты, инсаннынъ рухий вазиети, инсаннынъ физикий вазиети, инсаннынъ маддий вазиети, инсан хасиетлери.

Къадер мевзулы ибарелер группасыны земаневий къырымтатар тилинде сыкъ къулланылгъан Баш язысынынъ козь корер аталар сёзюнинъ чешитлери тешкиль эте: Баш язысыны козь корер [2, с. 28]; Баша язылaны козь кореджектир [2, с. 20, с. 43]. Бу аталар сёзюни генч Молла Аббас эсернинъ ильк сатырларында ве фаркълы вазиетлерде булунгъанда айта, бойлеликнен окъуйыджы такъдир эвельден Яратыджы тарафындан белирленгенине, яни иманнынъ алтынджы шартына[12] баш къараманнынъ итаат эткенини анълай.

Эсерде Достлукъ мевзусына аит Къыркъ йыллыкъ дост [2, с. 23] тургъун ибареси ер алмакъта ве эски дост манасыны ташый. Онынъ теркибинде булунгъан къыркъ ракъамы тюрк ве мусульман дюньясында муим сайылыр. Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында (аталар сёзлери, масаллар, дестанлар) бу

---

[7] Френкистан мектюплери // Терджиман. – 1887. – № 4-9, 11-13, 15, 17, 19, 20, 22, 24-29, 31-40; Френкистан мектюплери // Терджиман. – 1888. – № 1-4, 6, 7, 9, 10-12, 14, 15, 24, 27, 28, 30, 33; 36, 38, 40, 42, 43, 45-46; Френкистан мектюплери // Терджиман. – 1889. – №4, 7, 8, 14, 15.

[8] Гаспринский И. Молла Аббас (роман). Эки томлукъ. Биринджи том. / И. Гаспринский. – Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2001. – 400 с.

[9] Gaspıralı, İ. Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikayeleri / I. Gaspirali; haz.: Y. Akpinar , B. Orak, N. Muradov. – Istanbul: Otuken, 2003. – 476 с.; Gaspıralı, İ. Seçilmiş Eserleri. Roman ve Hikayeleri / İ. Gaspıralı; haz. Y. Akpinar, B. Orak, N. Muradov. – Ankara: Ötüken, 2014. – 516 s.

[10] Гаспринский И. Французские письма / И. Гаспринский. – Симферополь: Доля, 2003. – 205с.

[11] Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. – Симферополь: ООО Форма, 2016. – Т.1. – 384 с.

[12] Ferşadoğlu A. İman esaslarının ispatı / F. Ferşadoğlu. – İstanbul: Nesil Yayınları: 2007. – 288 s.

ракъамны сыкъ раст кетиремиз. Къыркъ «ракъамы иле багълы поэтик формулаларда халкъымызнынъ къадимий дюньябакъышлары эсасында шекилленген тарихий-этнографик хусусиетлер акс олдунгъан» [3, с. 58]. Ислямиеттен эвель девирге аит тюрк дюньясынынъ язылы абиделеринде[13] де къыркъ ракъамы мевджуттыр (къыркъ эр, къыркъ йигит, къыркъ келин, къыркъ гузель ве саире). Къуран-ы Керимде де къыркъ ракъамы дёрт ерде кече – Бакъара суреси (51 ает), Маиде суреси (26 ает), Араф суреси (142 ает), Ахкаф суреси (15 ает)[14]. Дюнья теткъикъатчыларнынъ фикрине коре къыркъ ракъамы сонъсузлыкъ ве чокълукъны, олгъунлыкъны ифаделей [7, с. 752; 5, с. 186]. Баш къараман тарафындан къудсий къыркъ ракъамы булунгъан ибаренинъ къулланмасы онынъ там тюрк ве мусульман тамырлы олгъаныны косьтере.

Молла Аббаснынъ диндарлыгъыны Аллахкъа сыгъынув группасыны тешкиль эткен ибарелер тасдикълай: Эр беляя, эр дерде къаршы Худанынъ ихсаны [2, с. 20]; Худа хайырлы эйлее [2, с. 28]. Эсерде Аллах Рабби, Хакъ, Хакъ-Тааля, Худа исимлеринен анъылгъанына рагъмен, энъ зияде Худа (20 кере) сёзю къулланыла. Бу ибарелер баш къараманнынъ Аллахкъа сыгъынгъаныны ве Туркистанлы олгъаныны ачыкъ беян этелер.

Невбеттеки группа Инсан алларыны тасвир эткен ибарелердир: Козь корер – джан истер [2, с. 43]. Бу аталар сёзюнинъ земаневий къырымтатар тилинде Козь корер, гонъюль истер. Козь корер, джан север [1, с. 99] киби шекиллери де къулланылыр. Тюрк тилинде исе, Гёзь гёрюр, гёньюль истер (чекер) [4, с. 101] шеклининъ булунгъаныны къайд эте билемиз. «Терджиман» газетасынынъ тилини огренген теткъикъатчынынъ фикриндже И. Гаспринскийнинъ публицистикасында да бойле сёз денъишюв вастасынен япылгъан ибарелер мевджут. Олар окъуйыджынынъ тиль хазинесини зенгинлештирмек макъсадынен мейдангъа кетирилир [5].

Айны группаны тешкиль эткен «Ким сувсап сув булур да, ичмез?! Ким гюль корер де, гюле бакъмакъ истемез?!» [2, с. 23] ибареси Молла Аббас тарафындан ифаделенип, онынъ гоньюль истеклерини ве табиат чизгилерини эм де языджынынъ бедийлик кучюни анъламагъа ярдым эте.

Молла Аббас трен ёлджулыгъы эснасында Клод Рено хырсызнынъ къармагъына тюше. Шу вакъытта Джеплеримде Къара къум боранлары ойнуюрлар [2, с. 41] джумлесини къуллана. Бу ибаре муэллифнинъ шахсий фикир инджиси олып, меджазий шекильде инсаннынъ парасыз олгъаныны бильдире.

Эсерде баш къараманнынъ нуткъунда инсаннынъ чешит алларындан хабердар эткен аталар сёзю, айтымлар ве тургъун ибарелер де раст келе. Суя гиден, тал къармалар [2, с. 34] аталар сёзю инсаннынъ бир мушкюль алда булунгъанда эр бир къуртулыш чаресине разы олгъаныны ифаделей. Молла Аббас Виянада «Гуль баба» зиярети пешинде арекетте олгъанында озюни бойле вазиетте ис эте.

Аркъамдан бакъуп къаладжакъ ёкъ [2, с. 21] ибареси баш къараманнынъ беклейджек инсаны олмагъаныны, ялынъыз къалгъаныны тасвирлей. Бир чибин къадар дахи рахатсыз этмеди [2, с. 41] фразеологик ифадеси хырсызнынъ шахсиетине нисбетен къулланылмакъла онынъ усталыгъынынъ сёзлю делялетидир.

---

[13] Oğuz Kağan Destanı. 4. Baskı / haz. N. Demir. – Ankara: Ötüken neşriyat, 2019. – 256 s.; Satuk Buğra Han Destanı / haz. N. Demir. – Ankara: Ötüken neşriyat, 2018. – 176 s.; Manas Destanı / haz. K. Yusupov. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 2009. – 294 s.; Dede Korkut Destanları / haz. T. Gündüz. – İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018. – 192 s.

[14] Kur'an-ı Kerim ve Türkçe açıklamalı meâli. – Suudi Arabistan Krallığı: Medine-i Münevver, 1992. – 644 s.

Акъшам къайда, ветан ве юрт анда [2, с. 21] ибареси сеяхаткъа чыкъкъан ве даимий геджелеме ери олмагъан инсаннынъ вазиетини анълата. Бу сёзлернен Молла Аббас озюнинъ сербест ве «ялынъыз бой джигит» олгъанындан окъуйыджыны хабердар эте.

Баш къараманнынъ нуткъунда фельсефий мана ташыгъан ибарелер сыкъ-сыкъ раст келе. Аят кетишаты группасыны тешкиль эткен: Яз келир де, къарлар иримезми?! [2, с. 55] ибареси эр шей денъишкенини, башы олгъанынынъ сонъу да мытлакъа оладжагъы акъкъында тарифлей. Эр мушкюле бир чаре, эр дерде бир дева [2, с. 50]. джумлеси гъает яйгъын Дертке дева (дерман) бирикмеси эсасында къурулып, аятта эр шейнинъ чареси таплыгъаныны беян эте.

И. Гаспринскийнинъ мергин сёзлерининъ невбеттеки мисали Инсан хасиетлери группасына аиттир: Вилждан козьден назиктир ве инсаф акъылдан отькюрдир [2, с. 69]. Махкеме сырасында Молла Аббас тарафындан ифаделенген бу ибаре Френкистан хакемлерининъ чизгилери, оларнынъ вилждан ве инсафкъа бинаен къарар алгъанлары бильдириле. Окъуйыджыгъа Френкистанлыларнынъ яшайышыны огренме имкяны яратыла.

Бойлеликнен, метинде булунгъан эр бир фразеологик бирлем белли бир вазифени эда эткенини коремиз. Аталар сёзлери, айтымлар ве тургъун ибарелер баш къараман тарафындан ифаделенип, онынъ табиат хусусиетлерини, фикирлерини, дюньябакъышыны ве умумен образыны окъуйыджыгъа даа яхшы анъламакъ ичюн фурсат догъура, муэллифнинъ къараманларгъа ве олып кечкен адислерге нисбетен янашмасыны базен ачыкъ, базен гизли шекильде тасвирлей.

Мезкюр фразеологик бирлемлер къырымтатар халкъ икметининъ ве И. Гаспринскийнинъ бедий тилининъ хусусий ифаде васталарыдыр. Базыларыны тюрк дюньясынынъ земаневий аталар сёзлери ве айтымлар, тургъун ибарелер лугъатларында раст кетиремиз, дигерлери исе, муэллифнинъ сёз хазинесининъ къыйметли парчалары олгъаныны къайд этмек мумкюн. И. Гаспринский озь эсерлеринде бутюн тюрк дюньясынынъ сёз байлыгъынынъ отькюр орьнеклерини къуллангъаны тесаддюф дегильдир. Муэллиф умутюрк мусульман муити яратмакъ, окъуйыджыларнынъ умутюрк мусульман шуурыны инкишаф эттирмек ве умутюрк тили макъсады пешинден анъылгъан ибарелерни тюрк-мусульман дюньясынынъ тимсали олгъан Молла Аббас адындан ифаде эте. Исмаил Гаспринский бойле бедий усулны озь улу гъаелерини амельге кечирме вастасы оларакъ коре.

Халкънынъ икмет чокърагъы олгъан аталар сёзлери, айтымлар, тургъун ибарелер ве языджынынъ шахсий мергин сёзлери эсернинъ джанлы олмасына, окъуйыджынынъ анъында белли фикирлернинъ догъмасына, дюнья акъкъында бильги эдинмеге ярдым этелер. Олар И. Гаспринскийнинъ бедий тиль озьгюнлигининъ парлакъ ифаделеридир.

Эдебият:

1 Аталар сёзлери веайтымлар: кырымтатар тилининъ паремиологик лугъаты / топлагъан ве тертип эткен А. Асанов. – Симферополь: КъДжИ «Къырымдевокъувпеднешир», 2013. – 208 с.

2 Гаспринский И. Молла Аббас. (Роман, 1887) / И. Гаспринский; сост. И. Керимов. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир. – 2001. – 400 с.

3 Кокиева А. Къырымтатар фольклор эсерлеринде къулланылгъан ракъамларнынъ сырлары («Къыркъ» ракъамынынъ бедиий вазифелери) / А. Кокиева // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 199. – Т. 2. – С. 57 – 59.

4 Турецко-русский словарь пословиц и поговорок / сост. Н.П. Сидорина. – М.: ООО «Издательство Толмач, 2006. – 352 с.

5 Устойчивые выражения в идиостиле И. Гаспинского / Современные научные исследования и инновации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://web.snauka.ru/issues/2016/04/66276.

6 Durbilmez B. Kırım Türk anlatılarında sayı sımqelıqı / Bayram Durbilmez // Milli Folklor Uluslararası Kültür Arastırmaları Dergisi. – 2007. – № 76. – S. 177 – 190.

7 Kerim U. Turk Dilinde 40 / U. Kerim // Türk Dili. – 1953. – Sayı 23. – Cilt II.